

Journal of Resistance Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 14, Number 27, Winter ۲۰۲۳

**Evaluating the Components of Resistance Literature in the
Works of Mirza Agha Khan Kermani
(Literary Commitment, Patriotism, Anti-authoritarianism)**

Mehdi Hasanibaqeri Sharifabad^{*}
Hamed Hosseinkhani[†]
Hamidreza Kharazmi[‡]

۱. Introduction

Resistance literature is an important genre of literature that includes poetry, fiction, drama, and so on. Resistance literature communicates themes on human reactions to circumstances arising in their sociopolitical life, prompting them to take a stand. The present study aims to introduce and evaluate components in the history of Kerman literature during the Qajar era, concurrent with the start of the Constitutional Revolution, based on the concepts and definitions of resistance literature and centered on the thoughts and ideas of Mirza Agha Khan Kermani as one of its most famous advocates. Given his life and works, he can be called a poet, author, historian, intellectual, militant, and a

^{*} MA in Persian Language and Literature, (Corresponding Author), Email: mehdi.hassanibakri@gmail.com

[†] Assistant Professor; Shahid Bahonar University of Kerman, Iran, Email: hamed_hoseinkhani@yahoo.com

[‡] Associate Professor of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Iran, Email: hamidrezakharazmi@uk.ac.ir

Date of Admission: 21/08/2022

Date of Acceptance: 27/11/2022

political, social, and literary critic and journalist. Thus, he is a prominent literary, political, and social polymath.

Mirza Agha Khan's main line of thought and method in his numerous works express a particular policy line, struggle, and resistance on the path of great ideals such as freedom, raising awareness, anti-authoritarianism, nationalism, and political, social, and literary commitment. Although certain criticism can be directed at some of his thoughts, ideas, and method of expression, the significance of his honest articulation and militant spirit based on his perception of the cultural, social, and political conditions that his time required of him cannot be disregarded. In this context, he can be placed among the prominent authors of resistance literature in the contemporary era.

A range of concepts and components pertaining to resistance literature can be found in the works of Mirza Agha Khan Kermani. Of these, the three components of committed literature, nationalism, and anti-authoritarianism feature on the higher echelons in his works as the most significant components of resistance. Hence, the main research question is asked as follows:

What are the components of resistance literature in the works of Mirza Agha Khan Kermani?

To answer the main question, three secondary questions also arise, as follows:

How did committed literature emerge in the works of Mirza Agha Khan Kermani?

What position does nationalism hold in the works of Mirza Agha Khan Kermani?

What position does anti-authoritarianism hold in the works of Mirza Agha Khan Kermani?

۲. Methodology

The descriptive-analytical method has been used to conduct this theoretical research. Data was collected using the library research method and analyzed qualitatively. The entire collection of

poetry and prose by Mirza Agha Khan Kermani used in this research is available in print and manuscript.

۳. Discussion

3.1. Committed literature

Apart from his sociopolitical personality and persistent struggles against Qajar rule, Mirza Agha Khan Kermani is also a poet and literary critic. *Ketab-e Rezvan* (Rezvan's Book) and the verse epic *Nāmeḥ-ye Bāstān* [Letter of Antiquity] provided him with an exclusive literary status among the authors and poets of the constitutional era.

The mission of the pen from the viewpoint of Mirza Agha Khan goes beyond morality and self-refinement. Inspired by Seyed Jamal Eddin Asadabadi who sees underdeveloped countries as being more in need of their penmen, Mirza Agha Khan names the inability to provide their primary needs as one of the reasons for their underdevelopment. He believes that literature is on a mission and must share in the happiness and dejection of nations. He conducts a comparison on this subject between the West and Iran and states that Westerners have perfected poetry while Iranians have used it as a tool for begging, exaggeration, idle talk, and nonsensical panegyrics and satire.

3.2. Patriotism and nationalism

Another important aspect in the dialectic of Mirza Agha Khan Kermani is patriotism and nationalism. This is a significant manifestation of committed literature in his works. His boundless love for Iran and everything Iranian, as well as his abhorrence for anything that, in his view, endangers the homeland can be seen in every aspect of his thinking. Mirza Agha Khan can be seen as a passionate nationalist who endeavors to revive Iran's lost glory based on surviving documents from its past. By relying on the

new ideas of his time about factors leading to progress and the backwardness of a nation, he sought a culprit to justify the deplorable state of Iran in those days. His love for Iran is so strong that he has managed to exaggerate the causes of its backwardness and its culprits. But none of this can negate his pure compassion and interest in Iran and Iranians.

3.3. Anti-authoritarianism

Mirza Agha Khan has defined words and concepts such as “despot”, “revolution”, and “patriot” in his works to mention the concepts of oppression, authoritarianism, and tyrant. Although these definitions are similar to those at the beginning of the book *Maktubat* by Mirza Fatali Akhundzadeh, they are still a sign of his attention and familiarity with such topics. The main criticism by Mirza Agha Khan of authoritarian regimes is that kings do not know the real meaning of governance and are oblivious to global developments in this respect. He believes that the perception of Iranian rulers of the politics of their day is superficial and unrealistic.

۴. Conclusions

Committed literature, nationalism, and anti-authoritarianism are some of the most important aspects of resistance literature which can be seen in the works of Mirza Agha Khan Kermani.

Aside from being one of the main designers of constitutional literature in Iran as a progressive and critical literature bearing the exclusive features of resistance literature, Mirza Agha Khan Kermani has always believed in the mission of the pen and literature in raising awareness in society and has used his pen as a tool for militancy.

By considering the differences between the patriotism and nationalism found in the works of Mirza Agha Khan Kermani, it must also be noted that he was in love with Iran and everything

Iranian. He is among the first architects of Iranian identity and nationality in the new era and his nationalism is evident in his various works.

Anti-authoritarianism must be considered the most important component of resistance in the works of Mirza Agha Khan Kermani. His attention to words and expressions such as despot, revolution, and patriot indicate his familiarity and sensitivity towards these topics. In his view, all the Iranian governments from the beginning of history, even the governments of ancient Iran, were despots and authoritarians, and none have ever thought that there exists another way to govern apart from this method.

Keywords: Resistance Literature, Mirza Agha Khan Kermani, Committed literature, Anti-Authoritarianism, Patriotism

References

- Adamiyat, F. (۱۹۷۸). Thoughts of Mirza Agha Khan Kermani. Second edition. Tehran: Payam Publications.
- Amiri Khorasani, A. and Hedayati, F. (2013). Resistance literature; Definitions and limits. Journal of sustainability literature. The sixth year, number 10. pp. 23-41.
- Basiri, M. (۲۰۰۹). Analytical course of resistance poetry in Iranian literature. 1st volume. Kerman: Shahid Bahonar University.
- ghadimi Qidari, A. (2011). Archaeological and nationalist historiography in Qajar era Iran. Studies in the history of Islamic Iran. First issue, pp. 75-94.
- Kafi, Gh. (۲۰۲۱). A proposal for ranking the group-components of sustainability literature. Journal of sustainable literature. No. 24, pp. 137-167.
- Kermani, Mirza Agha Khan (2000). Three letters By the effort and edited by Bahram Chubine. Germany: Nima.

- Kermani, Mirza Agha Khan (2007). Ancient letter by Ali Abdullahi Nia. Kerman: Kermanology Center.
- Kermani, Mirza Agha Khan (2007). The Mirror of Alexandria (History of Iran from our time before history to the death of Hazrat Khatami Marbat). Introduction and research of Ali Asghar Haqdar. Tehran: Cheshme.
- Kermani, Mirza Agha Khan (Beta). One hundred speeches Edited by Mohammad Jaafar Mahjoub. Tehran: Book Company.
- Kermani, Mirza Agha Khan and Ahmad ben Mollah Hafez Kermani. (2017). Calendar Edited by Hamidreza Kharazmi and Vahid Ghanbari. Tehran: Publishing of Tarikh Iran.
- Kermani, Mirza Agha Khan. (۱۹۲۱). Creation and legislation. Manuscript under registration number 210459, Islamic Council Library.
- Kermani, Mirza Agha Khan. Seventy two nations. Compiled and translated by Mirza Mohammad Khan Bahadur. Out of place Nategh, H. (۱۹۷۰). It is from us that it is upon us. Tehran: Aghaz.
- Parsinejad, I. (۱۹۹۰) Mirza Agha Khan Kermani, Literary Critic, Irannameh, No. 32, Autumn, pp. 566-541.
- Qazlsafli, M. and Noorian Dehkordi N. (2012). Mirza Agha Khan Kermani and Criticism of the Sunnah. Political science journal. No. 31, pp. 132-99.
- Ramin Nia, M. and Khalili, Z. (2015). Study of political themes in the poems of Mirza Agha Khan Kermani. Journal of literature, mysticism and philosophy studies. Second period, number 1/3, pp. 921-929.
- Salmi, A. (۱۹۹۷). Antiquities. Persian Literature Prose Journal. Number 6, pp. 57-68.
- Sangari, M. (2018), Sacred Defense Literature (theoretical debates and overview of literary genres), second edition. Tehran: The Foundation for the Preservation and Publication of Sacred Defense Values.
- Sangri, M. (۲۰۰۴). Resistance literature. Poetry Magazine, No. 39, pp. 45-53. research. No. 51, pp. 9-32.

Sarfi, M. (2014). Scope of sustainability literature. *Journal of sustainable literature*. Year 6, Number 10, pp. 207-238.

Shafee Kadkani, M. (2012). *With a lamp and a mirror in search of the roots of the evolution of contemporary Persian poetry*.

Fourth edition. Tehran: Sokhan.

Shokri, Ghali. (۱۹۸۷). *politeness of resistance* Translated by Mohammad Hossein Rouhani. Tehran: New Publication.

Tayebi, M. (2009). Mirza Agha Khan Kermani, a representative of the modern historiography school in Iran. *Journal of Iranian Studies*. No. 15, pp. 215 to 224.

Zarkani, M. and Baghdar Delgosha A. (2015). The approaches of constitutional era intellectuals to national stories and narratives.

Literary research. No. 51, pp. 9-32.

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال چهاردهم، شماره بیست و هفتم، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

بررسی مؤلفه‌های ادبیات پایداری در آثار میرزا آقاخان کرمانی

(تعهد ادبی، وطن دوستی، استبدادستیزی)

(علمی- پژوهشی)

مهدی حسنی باقری شریف آباد*

حامد حسینخانی^۲

حمیدرضا خوارزمی^۳

چکیده

ادبیات پایداری، بیانگر تاریخ استقامت و رویارویی ملت‌ها در حوادث گوناگون تاریخی است. ملت ایران نیز در تاریخ پر فراز و نشیب خود مراحل گوناگونی را پشت سر گذاشته که در آثار شاعران و نویسندگان آن بازتاب یافته است. یکی از کسانی که در آثارش بن‌مایه‌ها و مؤلفه‌های پایداری وجود دارد، میرزا آقاخان کرمانی، شاعر، نویسنده و منتقد ادبی اواخر دوره قاجاریه است. هدف این مقاله شناسایی آن مؤلفه‌های در آثار او می‌باشد و پرسش اصلی نیز پیرامون آن‌ها طرح گردیده است. در فرضیه عنوان شده مؤلفه‌های ادبیات پایداری چون تعهد ادبی، وطن دوستی و استبدادستیزی در آثار میرزا آقاخان کرمانی قابل شناسایی است. روش جمع‌آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای بوده و از روش تحقیق توصیفی - تحلیلی بهره گرفته شده است. از پژوهش حاضر، این نتیجه به دست آمد که میرزا آقاخان کرمانی به رسالت قلم و وظیفه نویسندگان برای آگاهی بخشی به مردم معتقد بوده؛

۱. کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان (نویسنده مسئول)

mehdi.hassanibakri@gmail.com

۲. استاد یار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان hamed_hoseinkhani@yahoo.com

۳. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان hamidrezakharazmi@uk.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱-۰۹-۰۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱-۰۵-۳۰

همچنین با بیان وطن‌دوستی خود - جدا از ایده‌های ملی‌گرایانه - در صدد تشویق مردم ایران برای بازیابی هویتی خود و حرکت به سمت توسعه بوده و مبارزه بی‌امانی با استبداد و مظاهر ظلم داشته است.

واژه‌های کلیدی: ادبیات پایداری، میرزا آقاخان کرمانی، ادبیات متعهد، استبدادستیزی، وطن‌دوستی.

۱- مقدمه

یکی از ویژگی‌های ادبیات، کنشگری آن در مقابل رویدادهای گوناگون جوامع بشری است. ادبیات پایداری بیان‌کننده مهم‌ترین وجوه این کنشگری است. رویارویی و واکنش در برابر شرایط نابهنجار سیاسی و اجتماعی و فرهنگی و عدم رضایت از شیوه‌های حاکم بر زندگی جمعی، جنگ‌ها و.. درونمایه اصلی ادبیات پایداری است که عمدتاً در آثار نویسندگان و شاعرانی که وجدان زنده و پویای جامعه خویش هستند نمود می‌یابد. هیچ جامعه‌ای و هیچ دوره‌ای نیست که در آن چنین آثاری آفریده نشده باشد.

ایران نیز با سابقه تمدنی کهن و با ادبیات غنی، مجموعه بزرگی از متون ادبی را در گنجینه خود دارد که بیانگر شادی و اندوه و خشم و شور و عصیان و حماسه و سوگ ملتی بزرگ است. معمولاً ادبیات پایداری در مقاطع مهم و سرنوشت‌ساز تاریخ ملت‌ها نمود بیشتری می‌یابد. کرمان یکی از کانون‌های مهم تحولات سیاسی و اجتماعی در دوره حکومت قاجار و حوادث اصلی آن چون انقلاب مشروطه بود و مبارزان سیاسی کرمانی نقش مهمی در آن داشتند. میرزا آقاخان کرمانی، شیخ احمد روحی کرمانی و ناظم‌الاسلام کرمانی سه تن از معروف‌ترین چهره‌های ملی انقلاب هستند که آثار و فعالیت‌هایشان نقش مهمی در آن تحولات داشت. در این میان میرزا آقاخان کرمانی به دلیل تنوع و کثرت آثارش نقش بیشتری در تمهیدات نظری و فکری انقلاب مشروطه ایران دارد. وجود روحیه اعتراض و انتقاد به وضع موجود و شرایط

نابسامان ایران در آن دوره و به ویژه در آستانه انقلاب مشروطه در آثار وی، آن‌ها را واجد اطلاق عنوان ادبیات پایداری می‌کند.

این مقاله به بررسی سه مفهوم وطن‌دوستی، استبدادستیزی و تعهد ادبی در اندیشه میرزا آقاخان کرمانی می‌پردازد.

۱-۱- بیان مساله

اگر ادبیات پایداری را نوعی از ادبیات متعهد و ملتزم بدانیم که از طرف مردم و پیشروان فکری جامعه در برابر آنچه حیات مادی و معنوی آنان را تهدید می‌کند، به وجود می‌آید و هدف آن جلوگیری از انحراف در ادبیات، شکوفایی و تکامل تدریجی آن است (بصیری، ۱۳۸۸: ۲۶) و یا این‌که آن‌را آثاری بدانیم که تحت شرایطی چون اختناق و استبداد داخلی، نبود آزادی‌های فردی، قانون‌گریزی و قانون‌ستیزی و غضب و غارت سرزمین ملی توسط بیگانگان شکل می‌گیرد (ر.ک: سنگری، ۱۳۸۳: ۴۵) آنگاه آثار ادبی بسیاری از پیشروان و فعالان و اصلاح‌گران و روشنفکران را می‌توان نمونه‌های بارز ادبیات پایداری دانست.

هدف اصلی این مقاله، معرفی و بررسی مؤلفه‌هایی در تاریخ ادبیات کرمان در دوره قاجاریه و مقارن با شکل‌گیری انقلاب مشروطه بر اساس مفاهیم و تعریف ادبیات پایداری با محوریت افکار و اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی به عنوان یکی از مشهورترین آنان است. او را به شهادت زندگی و آثارش می‌توان شاعر، نویسنده، مورخ، روشنفکر، مبارز، منتقد سیاسی و اجتماعی و ادبی و روزنامه‌نگار نامید.

خطوط اصلی اندیشه و روش میرزا آقاخان در آثار متعددش بیانگر نوع خطومشی و مبارزه و پایداری در راه آرمان‌های بزرگی مانند آزادی، آگاهی‌بخشی، استبدادستیزی، وطن‌دوستی، تعهد سیاسی و اجتماعی و ادبی و ... است. هر چند انتقادهایی نیز بر شیوه بیان و برخی از تصورات و اندیشه‌های او وارد است، اما نمی‌توان اهمیت بیان صادقانه و روحیه مبارزه‌جویانه او

را بر اساس آنچه که می‌فهمید و شرایط زیست فرهنگی و اجتماعی و سیاسی او ایجاب می‌کرد نادیده گرفت. با این نگاه می‌توان او را از نویسندگان برجسته ادبیات پایداری در دوران معاصر قرار داد.

جنبه‌های گوناگونی از مؤلفه‌ها و مفاهیم مرتبط با ادبیات پایداری در آثار میرزا آقاخان کرمانی دیده می‌شود. از این میان سه مؤلفه تعهد ادبی، وطن‌دوستی و استبدادستیزی جایگاه بالاتری دارد و به عنوان مهم‌ترین مؤلفه‌های پایداری در آثار او است؛ بنابراین، پرسش اصلی مقاله به این صورت طرح می‌شود:

- مؤلفه‌های ادبیات پایداری در آثار میرزا آقاخان کرمانی کدام است؟

برای پاسخ به پرسش اصلی، سه پرسش فرعی زیر مطرح گردید:

۱- ادبیات متعهد چگونه در آثار میرزا آقاخان کرمانی نمود یافته است؟

۲- وطن‌دوستی چه جایگاهی در آثار میرزا آقاخان کرمانی دارد؟

۳- استبدادستیزی چه جایگاهی در آثار میرزا آقاخان کرمانی دارد؟

در پاسخ به پرسش‌های فوق فرضیه‌های زیر طراحی گردید:

- فرضیه اصلی:

به نظر می‌رسد تعهد ادبی، وطن‌دوستی و استبدادستیزی مؤلفه‌های اصلی ادبیات پایداری در آثار میرزا آقاخان کرمانی است.

- فرضیه‌های فرعی:

۱- به نظر می‌رسد میرزا آقاخان کرمانی با آگاهی از رسالت نویسنده، از قلم به عنوان سلاحی برای مبارزه با حکومت استبدادی قاجار استفاده کرده است.

۲- به نظر می‌رسد میرزا آقاخان کرمانی با طرح اندیشه‌های وطن‌دوستی و ملی‌گرایی با تکیه بر گذشته باستانی ایران و نفی عوامل انحطاط آن درصدد انتقاد از وضعیت ناسامان ایران و مسببان آن است.

۳- به نظر می‌رسد میرزا آقاخان با آگاهی از شیوه‌های جدید و مبتنی بر روش‌های مردمسالارانه حکمرانی در اروپا در صدد مبارزه و طرد و نفی شیوه‌های سنتی و استبدادی حکومت قاجاریه است.

۱-۲- روش پژوهش

این پژوهش از نوع نظری و با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است. روش جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و شیوه تجزیه و تحلیل آن کیفی است. دامنه پژوهش کلیه آثار نظم و نثر میرزا آقاخان کرمانی اعم از نسخه‌های چاپی و خطی در دسترس می‌باشد.

۱-۳- پیشینه پژوهش

در میان کتاب‌ها، مقاله‌ها و پایان‌نامه‌هایی که درباره مسائل مختلف ادبیات پایداری نوشته شده است، اثری که مشخصاً به اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی در حوزه ادبیات پایداری پرداخته باشد، مشاهده نشد؛ اما آثاری وجود دارد که به جنبه‌های دیگری از زندگی و اندیشه او توجه کرده است که ذیلاً برخی از آن‌ها معرفی می‌گردد.

- کتاب «اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی» نوشته فریدون آدمیت (۱۳۵۷) یکی از نخستین آثاری است که درباره زندگی و اندیشه‌های وی نوشته شده است. آدمیت با شرح زندگی میرزا آقاخان کرمانی و معرفی کامل آثار او، دنیای اندیشه میرزا آقاخان را با ذکر مبانی و مبادی فکری وی که متأثر از اندیشمندان اروپایی روزگار خودش، فلسفه مادی و اصالت طبیعت است، شناسانده و سرفصل‌های مهم زندگی او را در اجتماع، سیاست، دین و مذهب، تاریخ، هنر و شعر و فن نویسنده‌گی، تمدن غرب و ناسیونالیسم بیان می‌کند.

- چاپ کتاب سالارنامه با تصحیح و مقدمه و تعلیقات حمیدرضا خوارزمی و وحید قنبری نیز (۱۳۹۸) یکی از اتفاقات جالب توجه در زمینه شناخت اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی است. این کتاب شامل سه بخش مقدمه، نامه باستان و سالارنامه است. مجموعه این سه بخش بیان تاریخ ایران از کهن‌ترین روزگار تا دوره زندگی سرایندگان آن (دوره قاجاریه) است. یکی از

محاسن این کتاب، پی‌نوشت‌ها و یادداشت‌های فراوانی است که خواندن و فهم متن را برای خواننده آسان کرده است.

- حمیدرضا خوارزمی (۱۳۹۷) در مقاله «متن‌شناسی و معرفی کتاب حماسی سالارنامه» به معرفی کتاب سالارنامه سروده مشترک میرزا آقاخان کرمانی و احمد ادیب ملاحظظ عقیلی می‌پردازد. از دیدگاه نویسنده، میرزا آقاخان کرمانی که سراینده بخش تاریخ قبل از اسلام کتاب است، بینشی نو به رویدادهای تاریخی داشته و به پیروی از شاهنامه فردوسی در سبک حماسی، با بیانی روان و یک‌دست و به دور از صنایع ادبی و با توجه به یافته‌های تاریخی جدید، به بازگویی تاریخ ایران پرداخته است. همچنین در معرفی آثار شعری میرزا آقاخان کرمانی باید به مقاله «نامه باستان» نوشته عباس سلمی (۱۳۷۶) اشاره کرد.

- یکی از نوشته‌هایی که به جنبه‌های سیاسی آثار میرزا آقاخان کرمانی پرداخته، مقاله‌ای با عنوان «بررسی مضامین سیاسی در اشعار میرزا آقاخان کرمانی» است که «مریم رامین‌نیا» و «زینب خلیلی» (۱۳۹۵) نوشته‌اند. در این مقاله نویسندگان مواردی چون: قانون، آزادی، عدالت، بیزاری از استبداد، مخالفت با بیگانگان، خردورزی و... را به عنوان بنیادی‌ترین مضامین سیاسی نامه باستان بررسی کرده‌اند.

- یکی از جنبه‌های مهم اندیشه‌های میرزا آقاخان که واکنشی است به شرایط سیاسی و اجتماعی زمانه او، وجود اندیشه‌های باستان‌گرا و ناسیونالیستی در آثار اوست. عباس قدیمی قیداری (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «تاریخ نویسی باستان‌گرا و ناسیونالیستی در ایران عصر قاجار» بعد از ذکر اندیشه‌های آخوندزاده و «جلال‌الدین میرزا» به باستان‌گرایی میرزا آقاخان کرمانی پرداخته و معتقد است جریان تاریخ‌نویسی باستان‌گرا و ناسیونالیستی در ایران عصر قاجار با او به اوج می‌رسد و در کتاب «آینه سکندری» اش جنبه تحقیقی می‌یابد. اهمیت کار میرزا آقاخان از دیدگاه نویسنده این‌جا است که وی برای نخستین بار عناصر ناسیونالیستی مانند «ملت» را در معنای سیاسی مدرن به کار می‌برد.

- جنبه دیگری از اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی را سید مهدی زرقانی و علی باغدار دلگشا (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «رویکردهای روشنفکران عصر مشروطه به داستان‌ها و روایت‌های ملی» بررسی کرده‌اند. در این مقاله ضمن اشاره به رویکردهای ابزارگونه و دساتیری آخوندزاده؛ رویکرد دین‌مدارانه طالبوف و رویکرد تحقیرآمیز میرزا ملکم‌خان، رویکرد میرزا آقاخان را عرب‌ستیزانه و دساتیری می‌دانند. از دیدگاه نویسندگان دلیل چنین رویکردی، علاقه زیاد و احترام بسیاری است که میرزا آقاخان نسبت به ایران باستان دارد تا حدی که اعراب را عامل نابودی آن شکوه باستانی می‌داند و حتی در این راه دست به دامان دساتیری می‌شود که بر ساخته ذهنیت غیر علمی پارسیان هند و پیروان آذر کیوان است.

- اثر دیگری که تا حدی به جنبه‌های انتقادی اندیشه میرزا آقاخان کرمانی پرداخته، مقاله‌ای است با عنوان «میرزا آقاخان کرمانی و نقد سنت» که توسط محمدتقی قزلسفلی و نگین نوریان دهکردی (۱۳۹۲) به چاپ رسیده است. نویسندگان با طرح پرسشی مبنی بر چگونگی نگرش و رویکرد میرزا آقاخان کرمانی به سنت، به این نتیجه رسیده‌اند که علی‌رغم این تصور رایج که میرزا آقاخان روشنفکری ضد سنت است، اما وی به سنت، یا دست کم وجوهی از آن دلبسته است و برخورد او با سنت، برخوردی گزینشی است و تنها بخش‌هایی از آن را زیرسؤال می‌برد که با حرکت ایران به سوی تجدد در تناقض است.

۱-۴- اهمیت و ضرورت پژوهش

میرزا آقاخان کرمانی با آثار متعدد خود جایگاه ویژه‌ای در تاریخ تفکر در ایران معاصر دارد. جنبه‌های گوناگون اندیشه وی مورد توجه پژوهشگران بوده است؛ اما تاکنون از دیدگاه ادبیات پایداری به آثار وی پرداخته نشده و جای خالی آن احساس می‌شود؛ لذا انجام این پژوهش در این زمینه اهمیت می‌یابد.

۲- بحث

۲-۱- ادبیات پایداری

امروزه ادبیات پایداری به عنوان یکی از انواع مهم ادبی مطرح است و آثار فراوانی نیز در قالب‌های گوناگون مانند شعر، داستان، نمایشنامه و... در آن آفریده می‌شود.

پایداری و مقاومت مفهوم مطلقی است که به پدیده‌های گوناگون تعلق می‌گیرد و به آن‌ها رنگ و بوی و سایه‌روشن‌های معنایی ویژه‌ای می‌بخشد. محمدرضا صرفی معتقد است پایداری دربردارنده دو مفهوم سلبی و ایجابی است. در معنای اول، پایداری نوعی ایستادگی در برابر چیزهایی است که از دیدگاه انسان ناپسند بوده و خواهان خروج آن‌ها از زندگی خود می‌باشد. این مفهوم از پایداری با مبارزه و درگیری به شکل‌های گوناگون زبانی، فکری و حتی مسلحانه همراه است. در مفهوم دوم، پایداری به معنای پای فشردن و دفاع از چیزهایی است که انسان با معیارهای گوناگون آن‌ها را مفید می‌داند و حذف آن‌ها را از زندگی‌اش موجب بی‌ارزش شدن آن می‌داند. (صرفی، ۱۳۹۳: ۲۰۸)

«غالی شگری» معتقد است آفرینش ادبی ذاتاً واکنشی است انسانی در برابر عوامل ناتوانی و سستی که در لحظات شکست به انسان رو می‌آورد و از این جهت هیچ اثر ادبی ارزنده‌ای را نمی‌توان یافت که از عنصر پایداری بی‌بهره باشد چون هر اثر ادبی به نوعی بیانگر رویارویی و نبرد میان انسان و جهان است (ر.ک: شگری، ۱۳۶۶: ۳)، بنابراین پایداری می‌تواند در عرصه‌های گوناگون زندگی انسان مطرح باشد و بنا بر ماهیت خود سمت و سوی ویژه‌ای به آن ببخشد. یکی از این عرصه‌ها ادبیات و تولید آثار ادبی است. از ترکیب مفهوم پایداری با ادبیات اصطلاح ادبیات پایداری زاده می‌شود که بیانگر آثاری است که در دو جهت ایستادگی در برابر آنچه ناپسند است و پافشاری بر آنچه مقبول و مفید است حرکت می‌کند و از دیگر بیان‌های ادبی که موضع‌گیری خاصی در این باره ندارند، متمایز می‌شود.

سنگری معتقد است واژه مقاومت و ادب مقاومت برگرفته از ادبیات و فرهنگ عرب است و عنوان «ادب المقاومه» در دهه شصت در ایران کاربرد یافته و معادل فارسی آن «ادبیات پایداری» است. (سنگری، ۱۳۹۸) در یک برداشت ساده ادبیات پایداری را می‌توان ترجمه‌ای از ادب‌المقاومه دانست؛ اما تفاوت‌ها فراتر از به کار بردن معنی فارسی واژه‌ای عربی برای نام-گذاری یک شیوه ادبی در ادبیات فارسی است. با این حال، مرزبندی مشخصی میان دو اصطلاح وجود ندارد؛ به عنوان مثال، محمدرضا سنگری در حالی که در کتاب *ادبیات دفاع مقدس* قایل به تفاوت میان دو اصطلاح است، اما در دیگر آثارش عملاً نمی‌توان تمایزی میان ادبیات مقاومت و ادبیات پایداری یافت.

امیری خراسانی و هدایتی ادبیات پایداری و مقاومت را از لحاظ مضمون و محتوا با هم مترادف و نزدیکی فکری و فرهنگی و زبانی را دلیل به کار رفتن آن‌ها به جای یکدیگر می‌دانند. (امیری خراسانی و هدایتی، ۱۳۹۳: ۳۹)

با این حال تعریف‌های گوناگونی از ادبیات مقاومت و یا ادبیات پایداری شده‌است. معروف‌ترین تعریف از ادبیات مقاومت را غالی شکری ارائه داده‌است. وی ادبیات مقاومت را مجموعه آثاری می‌داند که از زشتی و فجایع مستکبران داخلی یا تجاوزگر بیرونی در همه حوزه‌های سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی با زبانی ادیبانه سخن می‌گوید. (شکری، ۱۳۶۶)

از دیدگاه محمدرضا سنگری عنوان ادبیات پایداری به آثاری اطلاق می‌شود که تحت تاثیر شرایطی چون اختناق و استبداد داخلی، نبود آزادی‌های فردی و اجتماعی، قانون‌گریزی و قانون‌ستیزی با پایگاه‌های قدرت، غصب قدرت و سرزمین و سرمایه‌های ملی و فردی و... شکل می‌گیرند. (سنگری، ۱۳۸۳: ۴۵)

البته نوع نگاه نویسندگان به ادبیات نیز در تعریفی که از ادبیات پایداری دارند تاثیر گذار است. محمدصادق بصیری با محور قرار دادن ادبیات متعهد، ادبیات مقاومت را نوعی از ادبیات

متعهد و ملتزم می‌داند که از طرف مردم و پیشروان فکری جامعه در برابر آنچه حیات مادی و معنوی آن‌ها را تهدید می‌کند به وجود می‌آید و هدفش جلوگیری از انحراف در ادبیات و شکوفایی و تکامل تدریجی ادبیات است. (بصیری، ۱۳۸۸: ۲۶)

در کنار تعریف‌هایی از این دست لازم است گونه‌های مشابه به ادبیات پایداری نیز مورد توجه قرار گیرد تا معنای خاص ادبیات پایداری روشن‌تر شود. به همین دلیل عناوین و اصطلاح‌هایی مانند ادبیات متعهد، ادبیات جنگ، ادبیات دفاع مقدس و... نیز مطرح و تعریف می‌شود. همه این مفاهیم و اصطلاح‌ها در پی بیان مضامین مربوط به واکنش انسان‌ها در قبال شرایطی است که در زندگی اجتماعی و سیاسی‌شان پیش می‌آید و آن‌ها را وادار به موضع‌گیری می‌کند.

ادبیات پایداری ویژگی‌هایی دارد که آن را از سایر انواع ادبی متمایز می‌کند. محمدرضا صرفی ضمن نقل مواردی چون ستم‌ستیزی، میهن‌دوستی، تحریض به مقاومت، صلح‌جویی و مهرورزی، تقدیس آزادی و آزادگی، تکریم از انقلابیون، تاریخ و تطبیق تاریخ؛ پیرامون برخی دیگر از ویژگی‌های آن می‌نویسد:

«علاوه بر این می‌توان ویژگی‌ها و مؤلفه‌های متعدد دیگری را برای ادبیات پایداری برشمرد؛ از جمله این که این ادبیات غالباً آرمان‌گرا و عدالت‌محور است. ادبیاتی مردمی است. پیوسته در برابر نابسامانی‌ها و بی‌عدالتی‌ها معترض است. با سازشکاری و توجیه‌گری اعمال ستمگران و رفتارهای ناشایست و عوام‌فریبانه آنان مخالف است. به مضامین اسلامی و قرآنی و عرفانی توجه ویژه دارد. ادبیاتی آیینی است. ادبیاتی واقع‌گرا، متعهد، هدفمند و آگاهی‌بخش است. در آن پیام و درونمایه شعری نسبت به سایر عناصر شعر برجستگی دارد و از ارزش بیشتری برخوردار است. دو بن‌مایه «مبارزه» و «مقاومت و پایداری» در آن محوریت دارند و تمام درونمایه‌های دیگر به شکلی در ارتباط با آن هستند.» (صرفی، ۱۳۹۳: ۲۱۲-۲۱۳)

«غلامرضا کافی» نیز مؤلفه‌های ادبیات پایداری را در ۹ محور ترسیم کرده که عبارتند از: مؤلفه‌های مبتنی بر تبیین هویت، ستم‌ستیزی و طرد بیگانه، سلحشوری و روحیه جنگاوری،

شکیبایی و آمادگی دفاعی، نیک‌خواهی، بصیرت و بینش، آگاهی‌بخشی، اتفاق و وحدت و آیین فتوت. (کافی، ۱۴۰۰: ۱۴۰)

۲-۲- وجوه ادبیات پایداری در آثار میرزا آقاخان کرمانی

۲-۲-۱- تعهد ادبی

میرزا آقاخان کرمانی جدا از شخصیت سیاسی و اجتماعی و مبارزات پیگیرانه‌اش علیه حکومت قاجار، شاعر و منتقد ادبی نیز هست. کتاب رضوان و منظومه نامه باستان جایگاه ادبی ویژه‌ای را برای او در بین نویسندگان و شاعران دوره مشروطه رقم زده است. فریدون آدمیت، وی را در ردیف پیشروان رئالیسم در فلسفه ادبیات و از نخستین نوجویان و تحول‌خواهان ادبی قرار می‌دهد (آدمیت، ۱۳۵۷: ۲۱۳). شفیع کدکنی نیز میرزا آقاخان کرمانی را به همراه میرزا فتحعلی آخوندزاده از «طراحان تئوری ادبیات مشروطه» می‌داند (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۳۴۶). از دیدگاه آدمیت وی یگانه شاعر انقلابی پیش از دوران مشروطیت است و مقام ادبی او را باید در دو دوره متمایز بررسی کرد. در دوره اول میرزا آقاخان تحت تاثیر جو غالب ادبی روزگار، به تقلید آثار و شیوه گذشتگان می‌پردازد. دوره دوم حیات ادبی او پس از آشنایی با افکار و ایده‌های جدیدی است که در غرب مطرح شده است. در این دوره وی راه سنت شکنی و ابتکار در آفرینش‌های ادبی را در پیش می‌گیرد (آدمیت، ۱۳۵۷: ۲۲۰). در همین دوره، وی مباحثی چون ادبیات متعهد و مسئولیت نویسنده را مطرح می‌کند.

۲-۲-۱-۱- تعریف شعر و رسالت آن از دیدگاه میرزا آقاخان کرمانی در رساله

تکوین و تشریح

«تکوین و تشریح» رساله‌ای ناتمام از میرزا آقاخان است که موضوع آن فلسفه علوم جدید و مدنی است و در آن میرزا آقاخان به اساسی‌ترین مسائلی زندگی مدنی بشر و چگونگی شکل‌گیری آن‌ها پرداخته است.

میرزا آقاخان در این رساله در بخشی با عنوان «در بیان شعر و موسیقی و نقاشی و امثال آن» به فلسفه و هدف به وجود آمدن هنرهایی چون شعر و موسیقی و نقاشی می‌پردازد. از دیدگاه وی شکل‌گیری «سخن منظوم» و اختراع اوزان شعر به روزگار قبل از اختراع خط و کتابت بازمی‌گردد. او منظوم کردن سخن را با استفاده از وزن و قافیه تدبیری می‌داند که پیشینیان برای سهولت حفظ سخنان و عدم فراموشی آن قبل از اختراع خط اندیشیده بودند. این برداشت بیشتر ناظر به شکل شعر و عناصر اصلی آن، یعنی وزن و قافیه است. میرزا آقاخان شعر (صناعت شعر) را چنین تعریف می‌کند: «مجسم ساختن احوال مخفیه و مناسبات معنویه اشیاء و رنگ تناسب به آن‌ها دادن بطوریکه در نفوس تاثیرات عجیب بخشد.» (کرمانی، ۱۳۴۰: ۶۴-۶۵)

از نگاه میرزا آقاخان، شعر با حکمت پیوندهای محکمی دارد: «شعر فنی از حکمت بلکه اولین طلیعه حکمت است در میان هر قوم که فلسفه و حکمت پیدا شد نخست شعر پدید آمد اگر شعر در میان امتی یافت نشود افراد آن ملت هرگز ترک قبایح و طیب محاسن نخواهند کرد.» (کرمانی، ۱۳۴۰: ۶۴-۶۵) وی همین نگاه را در کتاب آئینه سکندری هم نسبت به شعر دارد: «تاریخ سرمایه شعر و شعر طلیعه حکمت و حکمت دلیل سعادت و برهان هر قوم است.» (کرمانی، ۱۳۸۷: ۳۸)

پیوند شعر با حکمت در اندیشه میرزا آقاخان کرمانی بیانگر جایگاه والایی است که وی برای شعر و رسالت آن قایل است. او شعر را وسیله‌ای برای اصلاح جامعه می‌داند که با آن می‌توان بدی‌ها و کژی‌ها را ترک و خوبی و راستی‌ها را کسب کرد. «هما ناطق» می‌نویسد: «نکته‌ای که بیش از هر چیز در اندیشه‌های میرزا آقاخان دیده می‌شود، رسالتی است که او برای علم و عالم قایل است. یعنی اهل قلم را مسئول می‌شناسد و بقول آدمیت «همه علوم و فنون را از نظرگاه رابطه آن‌ها با اجتماع می‌سنجد.» (ناطق، ۲۵۳۷: ۲۳۶)

رسالت قلم از دیدگاه میرزا آقاخان فراتر از اخلاق و تهذیب نفس و ... است. وی به پیروی از سیدجمال‌الدین اسدآبادی که کشورهای در مانده را محتاج‌تر به اهل قلم می‌داند، یکی از

علت‌های عقب‌ماندگی آن‌ها را ناتوانی‌شان در برآوردن نیازمندی‌های اولیه می‌داند و می‌نویسد: «من از آن می‌ترسم که عملاً قریب جهالت و نادانی کار ایران را به جایی برساند که آب هم از فرنگستان آورده به قیمت شراب بفروشیم». با چنین شرایطی اهل قلم باید بر مسئولیت خود آگاه باشند و قلم خود را در راه منافع اجتماعی به کار ببرند. (همان: ۲۴۰)

در انتهای رساله، میرزا آقاخان به وضعیت شعر و شاعری در میان اعراب و مسلمانان و مشرق‌زمین می‌پردازد و بیان می‌کند شعر در میان این ملت‌ها به جای اصلاح، موجب فساد اخلاق شده است.

۲-۱-۲-۲-رساله سه مکتوب

یکی دیگر از نوشته‌هایی که میرزا آقاخان در آن به رسالت قلم و تعهد نویسندگان پرداخته رساله «سه مکتوب» است. جدا از تاثیرپذیری وی از فتحعلی آخوندزاده در این اثر، نوع نگاه و برداشت میرزا آقاخان از ادبیات ایران حایز اهمیت است. وی بحث پیرامون شعر و ادبیات ایران را با مقایسه میان ادبیات ایران و اروپا آغاز می‌کند. از دیدگاه او وضعیت «پوئیزی» (شعر) که می‌تواند عامل بدبختی و سعادت ملت‌ها باشد در بین اروپا و مشرق زمین متفاوت است. البته میرزا آقاخان در رساله «ریحان بوستان افروز» نیز مقایسه‌ای کلی میان ادبیات ایران و اروپا دارد و خط و مرزهای آن و جایگاهشان را مشخص می‌کند:

«ادبیات فرنگستان یومنا هذا [= امروزه] به قسمی پیش رفته است که نسبت لیتراتور آنان با آثار نفیسه ادیبان ما نسبت تلگراف است به برج دودی و شعاع الکتریک است به چراغ موشی و شمندوفر [راه آهن] برقی است به شتر بُختی و کشتی بخار است به زورق بی‌مهار و چاه آرتیزان است به دولاب گاوگردان و فابریک حریرباف است به کارگاه نداف.» (ریحان بوستان افروز به نقل از: پارسی‌نژاد، ۱۳۶۹: ۵۴۴)

پوئیزی در تعریف میرزا آقاخان، شعر و موضوع آن شرح حال یک ملت برای عبرت دیگران و یا شرح حال یک شخص در تشویق مردم برای کسب صفاتی چون خوی خوش و جوانمردی و معرفت و انتشار حق و عدالت است. (کرمانی، ۲۰۰۰م: ۲۲۸)

در هر صورت میرزا آقاخان برای شعر و در معنای وسیع آن ادبیات (لیتراتر) رسالت قابل است و آن را در سعادت و بدبختی ملت‌ها سهیم می‌داند. وی در مقایسه‌ای که از این جهت میان مغرب‌زمین و ایران انجام می‌دهد معتقد است غربی‌ها شاعری را به کمال رسانده و ایرانی‌ها آن را وسیله گدایی و واسطه گراف‌بافی و یاوه‌سرایی و مدح و هجوهای بی‌معنی و بیهوده قرار داده‌اند.

شعر از دیدگاه میرزا آقاخان به دو نوع تقسیم می‌شود: اول آن‌چه که شاعران فیلسوف می‌نویسند و حاصل افکار حکمت‌آمیز خود را به رخ می‌کشند. ولتر مهم‌ترین نمونه آن‌ها است و دوم، بیان امثال و قصه‌ها و افسانه‌های مردم در قالب الفاظ. هومر در یونان، شکسپیر در انگلستان و فردوسی در ایران مهم‌ترین نمونه‌های این گونه از شاعران هستند. (همان: ۲۲۹)

با توجه به تقسیم‌بندی میرزا آقاخان از شعر و شاعران و معرفی نمونه‌های برجسته هر کدام، وی رسالتی اجتماعی برای شعر و شاعری قابل است و آن را وسیله‌ای برای بیداری و اصلاح جوامع می‌داند:

«ای جلال‌الدوله هنوز مردمان ایران معنی پوئیزی را نمی‌دانند و درجه قوت آن‌را در احیای یک ملت و ارتقای افکار و القای جرئت و دلاوری در دل‌ها و اصلاح و خوی اهالی مملکت نمی‌فهمند. هر شاعر گدای گرسنه متملق‌گویی را که الفاظ قلبه را بهتر بکار ببرد و عبارات معلق و پیچیده‌تر بیان نماید او را شاعر و فصیح‌تر دانسته ملک‌الشعرایش لقب می‌دهند». (همان: ۲۳۰)

۲-۲-۱-۳-نامه باستان

تفصیل بحث میرزا آقاخان را دربارهٔ رسالت اهل قلم و تعهد آن‌ها نسبت به مردم خود باید در مطالب پایانی کتاب نامه باستان دنبال کرد. میرزا آقاخان در این مطالب با عنوان «مقاله مفیده در خاتمه کتاب» احتمالاً خواسته به انتقاد اهل ادب آن‌روز از شیوه نگارش کتاب و اشعارش پاسخ دهد. عمده ایرادی که از نظر وی «ارباب کمال و ادبای فرخنده فال» می‌توانستند بر کتاب او بگیرند، خروج وی از شیوه شاعری مرسوم است. شیوه مرسوم شاعران آن دوره از دیدگاه وی مبتنی بر دو عنصر چاپلوسی و دورویی است. این دو عامل در نگاه میرزا آقاخان «دایره ادب و معقولیت» و «طریق سلامت» را برای ادبای آن روزگار فراهم می‌آورد.

میرزا آقاخان در این نوشته با این که منکر تاثیر و بلاغت و خلاقیت و ... سخن‌سرایان قدیم نیست، اما در پی پاسخ به این پرسش است: «تاکنون از آثار ادباء و شعرای ما چه نوع تاثیری به عرصه ظهور رسیده و نهالی که در باغ سخنوری نشانده‌اند چه ثمری بخشیده و تخمی که کشته‌اند چگونه نتیجه داده است؟» (کرمانی، ۱۳۷۸: ۱۹۱)

وی پس از طرح این پرسش، به ویژگی‌های آثار نویسندگان قدیم اشاره کرده و می‌نویسد: «آنچه مبالغه و اغراق گفته‌اند، نتیجه آن مرکوز ساختن دروغ و طبایع ساده مردم بوده است. آنچه مدح و مدافعه کرده‌اند، نتیجه آن تشویق وزراء و ملوک به انواع رذایل و سفاهت شده است. آنچه عرفان و تصوف سروده‌اند، ثمری جز تنبلی و کسالت حیوانی و تولید گناه و قلدر نداده است. آنچه تغزل گل و بلبل ساخته‌اند، نتیجه‌ای جز فساد اخلاق جوانان و سوق ایشان به باده نابخشوده است. آنچه هزل و مطایبه پرداخته‌اند، فایده جز شیوع فسق و فجور و رواج فحشا و منکر نکرده است. (همان: ۱۹۱-۱۹۲)

میرزا آقاخان در ابیات انتهایی نامه باستان در بخشی با عنوان «افتخاریه در مقام تحدیث نعمت خداوندی» قدرت قلم و رسالت آن را با زبانی حماسی بیان کرده است. این شعرها را می‌توان به سه بخش تقسیم کرد. در بخش نخست میرزا آقاخان قدرت قلم و بیان و به ویژه شعر را به رخ می‌کشد. اشعار این بخش به رجزخوانی پهلوانی می‌ماند که در برابر لشکری ایستاده و

آماده جنگ است. واژه‌ها و اصطلاحات به کار رفته نشان‌گر آرایش میدان جنگ است. تعبیرها و واژه‌ها و عبارت‌هایی چون «خامه تیز»، «کلک خونریز»، «سنان قلم»، «کلک آتش فشان»، «نامه خارا شکاف»، «سخن‌های با آب و تاب»، «کلک سیاسی»، «خامه تیز دست»، «آثار آفاق آشوب»، «نیزه خامه»، «اژدهای بنان»، «طبع چو چرخ بلند»، «اژدهای قلم»، «کوه آتش فشان سخن» و... جدا از این که شخصیت مبارز میرزا آقاخان را نشان می‌دهد، کارزاری را تداعی می‌کند که در آن جنگجویی با تنها سلاحی که دارد - یعنی قلمش - به جنگی نابرابر رفته است. میرزا آقاخان پیامد چنین جنگی را از ابتدا می‌داند و با آگاهی کامل در آن حضور یافته است:

هر آن کس که آهوی شاهان بگفت
همه راستی‌ها گشاد از نهفت
مگرد شاه باشد بسی دادگر
همیدون به جان است او را خطر
(کرمانی و احمد بن ملاحافظ کرمانی، ۱۳۹۸: ۱۸۴)

دشمن مقابل او نظام استبدادی است و تنها توان شاعر واژگان و قدرت شاعری اوست. تهدیدهای شاعر نیز از جنس ادبی است:

ندیدی تو این خامه تیز من
نیندیشی از کلک خونریز من
که من از سنان قلم روز کین
بدوزم بلند آسمان بر زمین
هم از نیروی کلک آتشفشان
شرار افکنم در دل بدنشان

(همان: ۱۸۲)

اشاره میرزا آقاخان به کلک سیاسی و تهدید دستگاه قدرت، پیامد رسالت سیاسی قلم اوست:

چو من نیزه خامه سازم شلال
بلرزانم آن دستگاه جلال
فرازم اگر اژدهای بنان
چو موسی کنم غرقه فرعونیان
بفروزم از خامه یک لکتريک
که در جان شه افکند تاک و تیک
یکی شعله از کلک افروختم
تن ناصرالدوله را سوختم
(همان: ۱۸۳)

در ادامه شاعر تفاوت شعر و کار خود را با شاعران قبلی روشن می‌کند:
 منم کوه آتش‌فشان سخن به من تازه شد داستان کهن
 (همان: ۱۸۳)

میرزا آقاخان شاعران چاپلوس و منفعت طلب را از مقصران به وجود آمدن وضع اسفبار ایران می‌داند و «کلک سیاسی» را که ناظر به روش سیاستمدارانی چون بیسمارک است، در مقابل چاپلوسی و منفعت‌طلبی آن‌ها قرار می‌دهد و خطاب به شاه می‌سراید:
 تو کلک سیاسی کجا دیده‌ای؟ که بانگ چنان خامه نشنیده‌ای
 (همان: ۱۸۳)

در پایان مبارزه با «دیسپوت» (نظام یک‌سالار استبدادی) را هدف اصلی خود بیان می‌کند:
 ترسم من از بانک باد و بروت ز جا برکنم ریشه دیسپوت
 (همان: ۱۸۴)

در انتهای ابیات هدف میرزا آقاخان از سرودن چنین شعرهایی این گونه بیان شده است:
 از این گفتم این شعرهای بلند که تا شاه گیرد از این نامه پند
 دگر مردمان را نیاز دارد او هم آیین شاهی نگه‌دارد او
 (همان: ۱۸۴)

به طور کلی از دیدگاه میرزا آقاخان کرمانی شعر باید مردم را به سوی فضایل و تقوا و اعتدال سوق دهد و از زشتی‌ها دور کند. شاعر آرمانی وی فردوسی است که میهن‌دوستی، شهامت و شجاعت را به مردم ایران القاء می‌کند و برای اصلاح اخلاق آنان می‌کوشد، هر چند از پاره‌ای اغراق‌گویی‌ها در شاهنامه انتقاد می‌کند.

۲-۲-۲- وطن‌دوستی و ملی‌گرایی

وطن‌دوستی یکی دیگر از جنبه‌های مهم اندیشه میرزا آقاخان کرمانی و از جلوه‌های مهم ادبیات پایداری در آثار اوست. عشق و علاقه بسیار او به ایران و هرآنچه ایرانی است و بعضاً تنفر و بیزاری از آن‌چه که از دیدگاه او وطن را در خطر قرار داده و می‌دهد در سراسر اندیشه‌های او دیده می‌شود.

۲-۲-۲-۱- وجوه گوناگون وطن‌دوستی در آثار میرزا آقاخان کرمانی

۲-۲-۲-۱-۱- حسرت بر روزگار گذشته ایران

در هیچ بخشی از آثار میرزا آقاخان کرمانی نیست که نتوان علاقه او را به ایران و گذشته آن و در عین حال تاسف بر اوضاع نابهنجار آن را در روزگار زندگی او دید. در «سه مکتوب» این‌گونه از ایران و حسرت‌های آن یاد می‌کند:

«ای ایران کو آن سعادت و شوکت تو که در عهد کیومرث و گشتاسپ و انوشیروان داشتی. اگرچه آن‌گونه شوکت و سعادت در جنب شوکت و سعادت حالیه ملل فرنگستان و ینگی دنیا حالا بمنابه شمعی است در برابر آفتاب ولیکن نسبت به حالیه ایران مانند نور است در مقابل ظلمت شب تار.» (کرمانی، ۲۰۰۰م: ۱۱۹)

میرزا آقاخان در این رساله تصویری آرمانی از روزگار ایران باستان ترسیم می‌کند: پادشاهانی که بر اساس «پیمان فرهنگ» عمل می‌کردند و با وجود اقتدار زیاد از «احکام فرهنگ» انحراف نداشته و با مردم رفتاری برابر می‌کردند؛ مالیات‌ها کم و پرداخت‌های از روی رضا و رغبت بود؛ حکومت‌ها در قتل افراد محدودیت داشتند؛ «کسی را بدون ثبوت جرم و خیانتی از شغل و منصب خلع و عزل نمی‌کردند» بیمه‌های خدماتی و از کار افتادگی و بازنشستگی وجود داشت، بیمارستان‌هایی بود که خدمات یکسان به همه مردم می‌دادند، بیمارستان‌های ویژه زنان و مردان وجود داشت، فقر محو شده بود، پادشاهان با خردمندان در دربارهای حکومتی همنشین بودند، پادشاه بر مردم تکبر نمی‌ورزید، سیستم‌های ارتباطی قوی بود، امنیت شهرها و راه‌ها برقرار بود و... (همان: ۱۲۰-۱۲۶)

در خطبه اول کتاب «صدخطابه» نیز از زبان مسافری دلخسته که سال‌ها در ایران نبوده و علیرغم توصیه دوستانش به ایران باز می‌گردد می‌نویسد:

«ای کاش نیامده و هم‌وطنان قدیم و خویشان کهن و وطن اصلی پربلا و محن خود را ندیده بودم و از احوال و عادات اخلاق و روش و کیش و مذهب و آیین ایشان مطلع نمی‌گشتم. دلم خون و آب و جگرم پارچه پارچه و کباب شدا» (کرمانی، بی‌تا: ۱)

خوش‌بینی‌ها و مبالغه‌های میرزا آقاخان و ترسیم وضعیت آرمانی و بهشت‌گونه از ایران باستان در درجه اول بیان‌گر عشق و علاقه بی‌شائبه او به ایران و وطن‌دوستی اوست. اما وی در پس این مبالغه‌ها، به دنبال مقصر ویرانی و اضمحلال آن شکوه و عظمت و عامل وضعیت کنونی ایران نیز هست.

میرزا آقاخان زیباترین و عمیق‌ترین شعرها را درباره ایران در بخش‌های پایانی نامه باستان سروده است. شفیع کدکنی آن را کتابی می‌داند که روح قومی و ناسیونالیستی در آن به خوبی مشاهده می‌شود و به دلیل زمینه روایی و داستانی خود به حماسه‌سرایی نزدیک‌تر است. (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۱۱۲)

۲-۲-۱-۲-۲- ستایش ایران

یک وجه مهم وطن‌دوستی میرزا آقاخان کرمانی، ستایش او از ایران و گذشته باستانی آن است از نگاه میرزا آقاخان در سالارنامه، ایران بهشتی است که در بهترین جای جهان قرار گرفته و به لحاظ جغرافیا و آب و هوا و معادن و محصولات کشاورزی و... سرآمد عالم است:

خوشا مرز ایران عنبر نسیم	که خاکش گرمی‌تر از زر و سیم
زمینش همه عنبر و مشک ناب	به جوی اندرش آب، در خوشاب
فضایش چو مینو به رنگ و نگار	به یک سو زمستان، دگر سو بهار
همه کوهسارش چو خلدبرین	همه مرغزارش خوش و دلنشین

هوایش موافق به هر آدمی زمینش سراسر پر از خرّمی
 گلاب است در جویبارش روان همی پیر گردد ز آبش جوان
 به هر سوی این ملک باآفرین یکی بوم فرخنده بینی گزین

(کرمانی و احمدبن ملاحافظ کرمانی، ۱۳۹۸: ۱۶۹-۱۷۰)

هر گوشه از ایران برای میرزاآقاخان نشانی از بهشت دارد. فارس «بهشتی خوش»، اهواز «مینو سرشت»، زابل «ارزنده‌تر از مصر»، خراسان «خوشتر از چین و ختن» و... است. درباره کرمان می‌سراید:

گر از ملک کرمان سرایم رواست که هندوستانی خوش آب و هواست

در آن مرز فرخنده ارجمند به هر سال زاید دو ره گوسپند

(همان: ۱۷۰)

ایران از دیدگاه میرزاآقاخان کرمانی همیشه مکان کرامت بوده و سرزمین پهلوانان و قهرمانان و نمی‌تواند حسرت خود را از دوری از وطن پنهان کند:

زهی خاک ایران که از گاه جم مکان کرامت بدند این عجم
 خجسته برو بوم ایران که شیر همی پروراند گوان دلیر
 چنو مرز پر ارز ما یاد باد همیشه برو بومش آباد باد
 مرا تا چه کردم که چرخ بلند از آن خاک پاکم به غربت فکند؟
 به روم از برای چه دارم وطن؟ که زندان شد این ملک بر جای من
 خوشا روزگاران پیشین زمان که بودم به ایران زمین شادمان
 چه شد مایه هجر و آوارگی که این چاره جستم زیچارگی؟

(همان: ۱۷۱)

۲-۲-۱-۳- تاریخ باستانی و پرافتخار

میرزا آقاخان کرمانی یکی از نخستین نویسندگان ایرانی است که در دوره معاصر و در تاریخ‌نگاری جدید با صراحت از نژاد آریایی سخن گفته‌است. در صفحه‌های ابتدایی نامه باستان میرزا آقاخان به «ملت آریانا» اشاره کرده و ایران را یادگاری از آن‌ها می‌داند:

خوشاقوم اریان نیکو تبار	که ایران از آنان بود یادگار
همه ژرمن و اند و سگسان و هاد	از آن بیخ فرخنده دارد نژاد
پرس‌تیدن ماه و خور کارشان	به بلخ و به خوارزم بازارشان
بدی کار آن قوم برزیگری	به صحرای جیحون و بلخ و هری

(کرمانی و احمد بن ملاحظه کرمانی، ۱۳۹۸: ۹۴)

تعریف و ستایش از ایران برای میرزا آقاخان همیشه با حسرت و تعزیت بر روزگار گذشته آن همراه بوده‌است. در نامه باستان میرزا آقاخان پس از یادآوری دوران اوج و شکوه ایران باستان با طرح پرسش‌های پی‌درپی سراغ افتخارات گذشته را می‌گیرد و از رسم و آیین و راه و افسر و گنج و ملک و سپاه و دانش و زور یلان دلیر و سواران زرین ستام و مردی و فر و بزرگی و درفش کاویانی و... یاد می‌کند و ناباورانه می‌پرسد:

کجا رفت آن اختر کاویان؟	کجا رفت اورنگ و فر و کیان؟
که اکنون به پستی نیاز آمدت	چنین اختر بد فراز آمدت؟
که بنشاند این شمع افروخته	کزو شد همه دودمان سوخته؟
دریغ آن بلند اختر و رای تو	دریغ آن سر عرش فرسای تو
دریغ آن یلان و کیان جهان	که بودی پناه کهان و مهان
دریغ آن بزرگان والا گهر	به مردی ز شاهان برآورده سر

دریغ آن امیران والانشان

کز ایشان نمانده به گیتی نشان

(همان: ۱۷۵)

وی تمام گذشته با شکوه آرمانی را بر باد رفته می‌داند. در روزگاری که او زندگی می‌کند؛ نه خبری از فرّ پادشاهان است و نه دیهیم شاهنشاهی بر جا مانده است. در فرهی بسته و برز مهی پست گشته است:

در فرهی بر تو اکنون بیست	که آن فرّ و برز مهی گشت پست
شد آن تخمه ویران و ایران همان	بر آمد همه کامه بدگمان
گزند آمد از پاسبان بزرگ	شبان شد به جان رمه همچو گرگ
مگر روز بدبختی‌ات شد پدید	سیه گشت از این بخت، روز سپید
که نفرین بر این بخت ناخوب باد	سزد گر نباشم از او هیچ شاد

(همان: ۱۷۷)

به طور کلی میرزا آقاخان را باید وطن‌دوستی پر شور دانست که با تکیه بر اسناد به جامانده از دوران گذشته ایران در پی احیای عظمت از دست رفته آن است و با اتکا به نظریات جدیدی که در روزگار او در باره عوامل پیشرفت و عقب‌ماندگی‌های یک ملت بیان شده بود، دنبال مقصر برای توجیه اوضاع اسفناک آن روز ایران رفته است. شدت و حدت علاقه او به ایران چنان است که بعضاً درباره علل عقب‌ماندگی ایران و مقصران آن افراط کرده است. اما این موارد نمی‌تواند نفی‌کننده علاقمندی و دلسوزی پاک و خالصانه او به ایران و ملت ایران باشد.

۲-۲-۳- استبدادستیزی

استبدادستیزی و مبارزه با ظلم یکی دیگر از مؤلفه‌های پایداری در آثار میرزا آقاخان کرمانی است. وی از زبان «میرزا جواد» شخصیت اصلی کتاب «هفتاد و دو ملت» حقیقت ظلم-ستیزی را این‌گونه بیان می‌کند:

«گریستن بر امام حسین مظلوم تنها چه فایده دارد در صورتی که انسان معاون ظالم و بدخواه مظلوم باشد؟ باید انسان حقیقتاً منکر ظلم و بدخواه ظالم و ناصر مظلومان باشد. لعنت بر یزید مرده و تعظیم بر یزید زنده چه فایده دارد بلکه باید شخص از روی دل و جان بمقاتله و مدافعه یزیدهای زنده و شمرهای موجود حاضر برخیزد.» (کرمانی، بی تا: ۱۲۳)

و یا در رساله صدخطابه درباره ماهیت ظلم می نویسد:

«ظلم مانند آتش است و ظالم چون صاعقه آتش بار. همان طور که صاعقه حقّ خود را سوختن می داند و تا نسوزاند حقوقش ادا نمی شود، پادشاهان ستم کار هم تا تمام مملکت را ویران و تا فرد آخر را دوچار درد بی درمان نسازند حقّ خود را ادا کرده ندانند و به همان قسم که آتش را هر چه طعمه بیشتر دهی قوی تر می شود و سوختن و اثرش افزون تر گردد، ظالم را هر چه بیشتر تمکین نمایند آتش ظلمش زبانه دارتر و شراره ستمش افزون تر خواهد گردید.» (همان: ۱۹۴)

میرزا آقاخان در ابتدای سه مکتوب با تعریف واژه‌ها و مفاهیمی مانند «دیسپوت»، «رولوسیون» و «پاتریوت» به مفهوم ظلم و استبداد و مستبد اشاره کرده و سپس در بخش‌های بعدی به آن‌ها می پردازد. با این که این تعریف‌ها شبیه به سرآغاز کتاب «مکتوبات» میرزافتحعلی آخوندزاده است، باز هم نشانه توجه و آشنایی وی به چنین مباحثی است.

۲-۲-۱-۳-۱- استبدادستیزی میرزا آقاخان در کتاب سه مکتوب

میرزا آقاخان در رساله سه مکتوب، نگاهی تحلیلی و عمیق به استبداد دارد و ضمن واکاوی آن به تاثیر حکومت‌های استبدادی بر جامعه ایران در طول تاریخ پرداخته است. از دیدگاه وی تمام پادشاهانی که بر ایران - به ویژه پس از اسلام - حکومت کرده‌اند، همه ظالم و حکومت‌های آن‌ها استبدادی بوده است (کرمانی، ۲۰۰۰م: ۳۰۴).

وی مهم‌ترین مشکل نظام‌های سیاسی را در طول قرون متمادی که موجب چنین وضعیتی شده، نبود «قانون مملکت‌داری و نظام شهریاری و قرار رعیت‌پروری» می‌داند. جای چنین قوانینی همیشه در ایران خالی بوده است و اگر هم احیاناً قوانینی از این دست وجود داشته (مانند

یاسای چنگیزی) یا موافق طبع مردم ایران نبوده‌است و یا این که به درستی اجرا نشده‌است. (همان: ۳۰۴)

از دیدگاه میرزا آقاخان حکومت‌ها - چه ظالم و چه عادل - نقش و تأثیر بسیاری در طبیعت ملت‌ها داشته و در طول سالیان دراز موجب تغییر اخلاق و عادت‌های مردم شده‌است (همان: ۳۰۳-۳۰۴)

نتیجه‌ای که میرزا آقاخان از این مطلب می‌گیرد این است که در ایران هزار و دوویست سال پادشاهانی حکومت کرده‌اند که هیچ کدام ایران را خانه خود نمی‌دانسته و بر اساس عدل و قانون حکمرانی نکرده‌اند:

«خلاصه تمام طبقات سلاطین در این مدت به زور و غلبه و لشکر کشی و خونریزی بر ایران مستولی شدند. یک نفر از ایشان نه به انتخاب ملت بود و نه به رضای رعیت. هر کس زورش رسیده، این خانه صاحب‌مردۀ ایران را ویران نموده و بر تحمیلات و تعدیلات و ستم در حق رعیت و خرابی اساس مملکت افزوده و عمرش بسته بطلوع ظالمی شریرتر و خونریزی مشهورتر و عجب این که هر ستمگری تازه بر تخت پادشاهی نشست، آنقدر بار سنگین ستم بر پشت بیچاره رعیت بست که همه به فغان و الامان آمده «رحم الله انباس الاول» گفته طلب آمرزش و مغفرت از برای خونریز نخستین و شریر اولین نموده.» (همان: ۳۰۵)

انتقاد اصلی که وی در سه مکتوب بر نظام‌های استبدادی وارد می‌کند این است که پادشاهان معنای واقعی حکومت را نمی‌دانند و از پیشرفت‌هایی که در دنیا در امر حکومت‌داری به وجود آمده بی‌خبر و غافل هستند. وی تصور حکام ایرانی را از سیاست سطحی و به دور از واقعیت سیاست روز دنیا می‌داند:

«پادشاه تو از پروگره [ترقی] دنیاغافل و از معنی پادشاهی بی‌خبر و به رعیت‌داری جاهل و در شهر پایتخت خویش به عشرت و عیش شاغل چنان پنداشته است که سلطنت عبارت از پوشیدن لباس‌های فاخر و نوشیدن شرابه‌های گوارا و تسلط بر مال و جان و عیال رعایاست و چنین گمان کرده که شاهی همان تعدی بر زیردستان و تعظیم و کرنش چاکران و تملق و مداهنه چاپلوسان و مدح دروغ ساختن

گرسنه شاعران و ستایش کردن پوسیده ملانادانان و خم‌وپل بازی کردن با غلام‌بچگان و الکن دُلک رفتن با زنان در اندرون است.» (همان: ۱۳۴)

وی یکی از عوامل اصلی حقارت ایرانی‌ها را در جهان وجود پادشاهان بی‌کفایت و نادان می‌داند هرچند او در غالب آثار خود ایران باستان و دوران شکوه و عظمت آن را که مرهون پادشاهان افسانه‌ای است می‌ستاید. به نظر می‌رسد نگاه منفی میرزا آقاخان به پادشاهان دوران جدید و تاریخ متاخر ایران است. او وضعیت ایران را جدای از حکمرانان و شیوه‌های آنان نمی‌داند و قضاوت او درباره پادشاهان ایران مبتنی بر وضعیت کلی سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی ایران در دوره‌های گوناگون است.

۲-۲-۳-۲- آیینۀ سکندری

میرزا آقاخان کرمانی در کتاب آیینۀ سکندری با بررسی تاریخی حکومت‌های ایرانی به نقش پادشاهان در پیشرفت و یا عقب‌ماندگی ایران توجه کرده است. جوهره گفتار میرزا آقاخان را در سیر تاریخ ایران در این کتاب بیان وابستگی وضع حکمرانی و اوضاع ایران به احوال شخص پادشاه است.

به طور کلی میرزا آقاخان در کتاب آیینۀ سکندری علت عقب‌ماندگی و موانع تاریخی توسعه ایران را در این موارد می‌داند:

۱- ماهیت و کیفیت حکمرانی در تاریخ ایران که موجب جدایی میان ملت و حکومت بوده و استمرار آن موجبات عقب‌ماندگی ایران را فراهم کرده است. بر این اساس از دیدگاه میرزا آقاخان اگر در ایران شهریارانی دانا و مدبر به قدرت دست می‌یافتند، کشور را به توسعه و پیشرفت می‌رساندند و اگر نالایق و نادان و فاقد تدبیر و بیکاره بودند، مملکت با ویرانی و پریشانی مواجه می‌شد.

۲- اعتقاد به فرۀ ایزدی پادشاهان و لزوم اطاعت از آن‌ها به مثابۀ اطاعت از خداوند.

۳- بروز فساد داخلی و انحطاط عمومی که زمینه‌ساز تهاجمات خارجی و شکست از بیگانگان و استیلای آن‌ها می‌شد.

۴- موقعیت استراتژیک و جغرافیایی ایران که موجب پایه‌ریزی حکومت‌ها بر اقتدار نظامی و نظامی‌گری است.

۵- تمرکز قیام‌ها و مبارزات ایرانی‌ها بر تعویض و جابجایی پادشاهان به جای تلاش برای تغییرات بنیادی در اساس حکومت‌ها. (طیبی، ۱۳۸۹: ۲۱۹-۲۲۱)

اغلب دلایلی که میرزا آقاخان به آن‌ها اشاره می‌کند ریشه در حکومت‌ها و شخص حاکمان دارد.

از دیدگاه میرزا آقاخان حاصل کار نظام‌های استبدادی به گونه‌ای است که ملتی را با هزارسال سابقه تمدنی رو به زوال و نابودی برده است:

«بدیهی است که مال این حال اسف اشتمال به کجا خواهد کشید. فسدالحاکم و المحکوم و ضعف الطالب والمطلوب. این ملت بزرگ که در زمان دارا صد میلیون پارسی زبان داشت [!] و در زمان ساسانیان پنجاه و سه میلیون رسیده و در زمان صفویه چهل میلیون، اکنون سر و کارش به هشت میلیون بالغ شده و اگر از همین منوال که هست پیش برود تا پنجاه سال دیگر این بقیه‌السیف هم مانند یهودیان در اطراف دنیا پراکنده خواهند شد و خاک غیر مسکون ایران مابین دول همجوار برادروار تقسیم می‌شود و آن‌جا را از مستعمرات جدید خویش قرار دهند.» (کرمانی، ۱۳۸۷: ۲۷۵)

۲-۲-۳-۳- نامۀ باستان

استبدادستیزی زمینه اصلی بخش‌های پایانی منظومه نامۀ باستان میرزا آقاخان کرمانی را تشکیل می‌دهد. رویکرد اصلی وی به تاریخ ایران به پیروی از ایده‌های فردوسی در شاهنامه، دادگستری است. در سرآغاز بخش «پادشاهی یزدگرد ائیم» می‌خوانیم:

چو شد پادشاه بر جهان یزدگرد
مغان را سراسر گرد کرد

بدیشان چنین گفت کز بخردی	نبایست هشتن، ره ایزدی
گر اندر جهان داد بپراکنیم	همان که بی داد گنج آکنیم
بد و نیک چون هر دو می‌بگذرد	«خنک آنکه گیتی به بد نسپرد»
نباید به مردم بدی پیشه کرد	به نیکی همی باید اندیشه کرد
اگر چه یهود است و ترسا کسی	نباید که آزرده گردد کسی
بکوشیم و پیوسته داد آوریم	مبادا ز بیداد یاد آوریم

(کرمانی و احمدبن ملاحافظ کرمانی، ۱۳۹۸: ۱۴۵)

بخش‌های پایانی نامه باستان را که پس از پادشاهی یزدگرد آغاز می‌شود، می‌توان بیانیه میرزا آقاخان در تشریح اوضاع ایران و انتقاد از شیوه حکومتی ناصرالدین شاه دانست. وی پس از بیان «شمه‌ای از وضع جغرافیایی و حسن موقع طبیعی ایران» که بیانگر اندیشه‌های وطن‌دوستی وی است، به «اوضاع حالیه» ایران می‌پردازد و شرایط کلی آن را که بیانگر وجود نظامی بیدادگر و استبدادی است شرح می‌دهد:

مگر حال آن ملک برگشته است	همه جای اهریمنان گشته است
گروهی همه بددل و بدنهاد	دل خود به خون کسان کرده شاد
مگر جور و بیداد افزون شده	جگرهای مردم همه خون شده
مگر شه گدا گشت و کشور خراب	رعیت ز جورند در پیچ و خواب
همانا که شه نیستش آگهی	که شد خاک ایران ز مردم تهی
همه مردم از دست بیداد شوم	گریزند در هند و قفقاز و روم

(همان: ۱۷۱)

ایرانی که میرزا آقاخان تصویر می‌کند به گورستان می‌ماند و «ظلمت آبادی» وحشت‌سراست که در سراسر آن یک روح زنده نیست. شهرستان‌هایش مانند گورستان و بیمارستان و مردم مانند مردگانی در گور تن‌های خود هستند. هیچ کس مالک مال و ناموس خود نیست و فریادرسی را نیز سراغ ندارند. حکومت استبدادی، جهنمی را به وجود آورده که در آن یک نفر در امان نیست و انواع آزارها و شکنجه‌های جسمی و روحی در آن وجود دارد:

بریده یکی را دو دست و دو پای تنی مانده بر پا و جانی به جای

یکی را به خنجر بریده پی	یکی را به ناخن درون کرده نی
یکی را دو دست و دو پا و زبان	بریده شده چون تن بی‌روان
یکی را به مسمار کنده دو چشم	که هر کو ببیند بسوزد ز خشم
یکی را ز سر دور گشته دو گوش	که هر کس بدید آن برآرد خروش
یکی را بسفته به تن هر دو کفت	از این خستگان هر کسی در شگفت
یکی را بریده است دژخیم سر	یکی را کشیده به تنگ قجر
دل و جان انسان بیاید به درد	که کس بادد و دام از این‌سان نکرد

(همان: ۱۷۲-۱۷۳)

نظام‌های استبدادی ایران را از گذشته با شکوه باستانی خود تهی کرده و باعث ضعف و ناتوانی آن شده است. میرزا آقاخان پس از یادآوری دوران باستان و جهان‌داری و جهانگیری پادشاهان باستانی آن در اشاره به وضعیت فعلی ایران می‌سراید:

کنونت به تن هیچ نیرو نماند تو گویی که در دشت آهو نماند

از آن پهلوانان و اسب و سلیح نمانده به جا جز فسون و مزیح

دلیرانت امروز، نازک بدن	نبردآورانت همه سیم‌تن
وزیران کشور ملیجک‌نهاد	امیران لشکر، بت حورزاد
سپهدار جنگی به زخم درشت	به بزم و به رزم آوریده‌ست پشت

(همان: ۱۷۴)

در بخش «خطاب به ابنای وطن گرامی» میرزا آقاخان به ملت ایران نهیب می‌زند و ضمن انتقاد از آن‌ها به دلیل ضعف و سستی و تحمل ظلم و استبداد، آنها را دعوت به مبارزه می‌کند. ابتدا به آن‌ها اعتماد به نفسی را یادآوری می‌کند که با آن می‌توانند کاری انجام دهند:

برآیید و ببینید کار شگفت به آسان توانید گیتی گرفت

(همان: ۱۷۷)

او از ملت می‌خواهد تا با آگاهی از «حقوق بشر»، خیر و شر خودشان را بشناسند و آگاه شوند که شاهان مقتدر بر همه چیز نیستند و خوب و بد هر ملت در دست خود اوست. وی تلاش می‌کند تا ملت را به خودآگاهی برساند که بدانند خوشبختی و بدبختی آن‌ها در دست‌های خودشان است و با یادآوری اسطوره‌های مبارزه از آن‌ها می‌پرسد:

چرا بید در چاه غفلت اسیر؟ کجایند آن مردم شیرگیر؟
چرا چنبری گشت پشت یلی؟ چرا کند شد خنجر کابلی؟

(همان: ۱۷۷)

اشاره به اسطوره‌های مقاومت و مبارزه مانند فریدون و کاوه و پهلوانانی چون شیدوش و گسته‌م و گودرز و گیو و یادآوری نبرد با ضحاک ماردوش، بیان‌گر تلاش میرزا آقاخان برای دمیدن روحیه مبارزه‌جویی علیه استبداد است. او می‌خواهد به ملت ایران بگوید که آن‌ها نیز اگر بخواهند می‌توانند. تضمین بیت معروف فردوسی در این جا چنین هدفی را دنبال می‌کند:

«فریدون فرخ فرشته نبود ز مشک و ز عنبر سرشته نبود»

(همان: ۱۷۸)

خطاب میرزا آقاخان فقط مردم ایران نیستند. او به ناصرالدین شاه نیز تذکر و هشدار می‌دهد و شدیداً از او و شیوه حکومتداری‌اش انتقاد می‌کند:

بترس ای جهانجوی ایران خدای که بعد از تو خیزند مردم به پای

بنالند از دست جور و ستم بگویند با ناله زیر و بم

که ایزد همی تا جهان آفرید کسی زین نشان شهریاری ندید

که جز کشتن و بستن و درد و رنج گرفتن هم از کهتران، مال و گنج

ندانست و آزرم کس رانداشت همی این بر آن، آن بر این برگماشت

(همان: ۱۷۸-۱۷۹)

میرزا آقاخان با برشمردن ویژگی‌های شخصی ناصرالدین شاه قاجار و شیوه حکومتی او، مختصات حکومت‌های دیسپوت (ستمگر) را بیان می‌کند. حکومت‌هایی که ستمگران حاکم آن جز کشتن و بستن و افزودن درد و رنج کاری نمی‌کنند، سپاهیان و لشکریان از آن‌ها راضی نیستند و خزانه‌شان همیشه خالی است.

با این همه هنوز میرزا آقاخان فکر می‌کند که راه بازگشتی وجود دارد؛ بنابراین از در

نصیحت و خوشامدگویی وارد می‌شود:

ز من بشنو این نکته شاهادرست نباید شهی چون تو بیداد جست

تورا هست فرهنگ و رای و هنر ندارد هنر شاه بیدادگر

که بیداد و کژی زیچارگی ست به بیدادگر بر، بیاید گریست

ز بیدادگر نیست بدبخت‌تر که بیدادش آید به خود سخت‌تر

(همان: ۱۷۹)

۳- نتیجه‌گیری

مسئله اصلی مقاله حاضر بررسی مؤلفه‌های پایداری در آثار میرزا آقاخان کرمانی به عنوان یکی از مشهورترین مبارزان، آزادی‌خواهان و شاعران و نویسندگان کرمانی دوره قاجار بود. سه پرسش و سه فرضیه در این باره طرح شد که ذیلاً به بررسی آن‌ها می‌پردازیم. پرسش و فرضیه اول درباره ادبیات متعهد و تعهد ادبی به عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های ادبیات پایداری در آثار میرزا آقاخان کرمانی بود. با بررسی‌هایی که انجام شد این نتیجه به دست آمد که جدا از این که وی یکی از طراحان اصلی ادبیات مشروطه ایران به عنوان ادبیاتی پیشرو و منتقد و واجد ویژگی‌های ادبیات پایداری است. همواره به رسالت قلم و ادبیات در آگاه‌سازی جامعه معتقد بوده و از قلم خود به عنوان سلاحی برای مبارزه استفاده کرده‌است. از دیدگاه او رسالت قلم، فراتر از تهذیب نفس و اخلاق است و اهل قلم باید به مسئولیت اجتماعی و سیاسی خود آگاه بوده و قلم خود را در راه منافع اجتماعی به کار برند. وی با همین رویکرد به انتقاد از ادبیات کلاسیک ایران و شاعران و نویسندگان آن می‌پردازد و با مقایسه‌ای میان ادبیات در اروپا و مشرق زمین، ادبیات در غرب را موجب آگاهی‌بخشی مردم و اصلاح اخلاقی غربی‌ها می‌داند؛ در حالی که رویکرد غیر متعهدانه ادیبان شرقی موجب فساد اخلاق آنان و مردم‌شان شده است.

مؤلفه دومی که در پرسش‌ها و فرضیه‌ها مطرح شد، وطن‌دوستی و ملی‌گرایی است. با در نظر گرفتن تفاوت میان وطن‌دوستی و ملی‌گرایی و ناسیونالیسم موجود در آثار میرزا آقاخان کرمانی، باید این نکته را مد نظر قرار داد که وی عاشق ایران و هر آن‌چه ایرانی است. وی را از نخستین معماران ملیت و هویت ایرانی در روزگار جدید دانسته‌اند. وطن‌دوستی میرزا آقاخان در آثار گوناگون او جلوه‌گر است. در بخش‌های انتهایی نامه باستان، وی زبان به تحسین جغرافیا، آب و هوا، مردم و تاریخ گذشته ایران می‌گشاید و دردمندانه با یادآوری دوران باشکوه گذشته

ایران، از وضعیت فعلی آن در روزگار زندگی اش گلایه و انتقاد می کند. وطن دوستی میرزا آقاخان جنبه مثبت دارد و تلاش می کند تا با یادآوری ایرانی آرمانی، مردم و حکمرانان را برای بازگرداندن روزگار عظمت و شکوه گذشته به زعم خود تحریک کند.

استبدادستیزی را باید مهم ترین مولفه پایداری در آثار میرزا آقاخان کرمانی دانست. توجه وی به واژگان و اصطلاحاتی مانند دیسپوت، رولوسیون و پاتریوت بیان گر آشنایی و حساسیت وی به این مقوله ها است. از دیدگاه او تمام حکومت های ایران از ابتدای تاریخ، حتی حکومت های دوره ایران باستان دیسپوت و استبدادی بوده و اصولاً کسی نیندیشیده که به جز این شیوه حکومتی، شیوه دیگری نیز هست. وی به تبارشناسی حکومت های استبدادی در مشرق زمین می پردازد و دلیل آن را به تصور باستانی حکومت های مונارشی در مشرق زمین که مردم را در حکم گوسفندان و حاکمان را چوپان می دانستند، نسبت می دهد. از دیدگاه او مبنای تشکیل حکومت در شرق و غرب متفاوت است. در شرق حاکم همیشه فعال مایشاء، و مردم (رعایا) اموال حکومت ها بوده و هیچ حقی ندارند.

وی در تمام آثار خود مسأله استبداد را مطرح و جنبه های گوناگون آن را بررسی کرده و در نامه باستان شدیدترین انتقادات و حمله ها را به آن می کند.

بنابراین می توان گفت مواردی چون تعهد ادبی، وطن دوستی و ملی گرایی و استبدادستیزی مهم ترین مؤلفه های ادبیات پایداری هستند که در آثار میرزا آقاخان کرمانی دیده می شود.

فهرست منابع

- ۱- آدمیت، فریدون. (۱۳۵۷). **اندیشه های میرزا آقاخان کرمانی**. چاپ دوم. تهران: انتشارات پیام.
- ۲- امیری خراسانی، احمد و هدایتی، فاطمه. (۱۳۹۳). «**ادبیات پایداری؛ تعاریف و حدود**». نشریه ادبیات پایداری. سال ششم، شماره ۱۰. صص ۲۳-۴۱.
- ۳- بصیری، محمدصادق. (۱۳۸۸). **سیر تحلیلی شعر مقاومت در ادبیات ایران**. جلد اول. کرمان: دانشگاه شهید باهنر.

- ۴- پارسی نژاد، ایرج. (۱۳۶۹) «میرزا آقاخان کرمانی منتقد ادبی» ایران نامه، شماره ۳۲، پاییز، صص ۵۴۱-۵۶۶.
- ۵- خوارزمی، حمیدرضا. (۱۳۹۷). «متن‌شناسی و معرفی کتاب حماسی سالارنامه». متن‌شناسی ادب فارسی. سال ۵۴، سال دهم، شماره اول (پیاپی ۳۷)، صص ۱۴۵-۱۶۷.
- ۶- رامین نیا، مریم و خلیلی، زینب. (۱۳۹۵). «بررسی مضامین سیاسی در اشعار میرزا آقاخان کرمانی». نشریه مطالعات ادبیات، عرفان و فلسفه. دوره دوم، شماره ۳/۱، صص ۹۲۱-۹۲۹.
- ۷- زرقانی، سید مهدی و علی باغدار دلگشا. (۱۳۹۵). «رویکردهای روشنفکران عصر مشروطه به داستانها و روایت‌های ملی». پژوهش‌های ادبی. شماره ۵۱، صص ۹-۳۲.
- ۸- سنگری، محمدرضا. (۱۳۸۳). «ادبیات پایداری». مجله شعر، شماره ۳۹، صص ۴۵-۵۳.
- ۹- سنگری، محمدرضا. (۱۳۹۸)، ادبیات دفاع مقدس (مباحث نظری و شناخت اجمالی گونه‌های ادبی)، چاپ دوم. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزشهای دفاع مقدس.
- ۱۰- سلمی، عباس. (۱۳۷۶). «باستان‌نامه». نشریه نشر پژوهی ادب فارسی. شماره ۶، صص ۵۷-۶۸.
- ۱۱- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۲). با چراغ و آینه در جستجوی ریشه‌های تحول شعر معاصر فارسی. چاپ چهارم. تهران: سخن.
- ۱۲- شکری، غالی. (۱۳۶۶). ادب مقاومت. ترجمه محمدحسین روحانی. تهران: نشر نو.
- ۱۳- صرفی، محمدرضا. (۱۳۹۳). «گستره ادبیات پایداری». نشریه ادبیات پایداری. سال ۶، شماره ۱۰، صص ۲۰۷-۲۳۸.
- ۱۴- طیبی، محمد. (۱۳۸۹). «میرزا آقاخان کرمانی نماینده‌ای از مکتب تاریخ‌نگاری نوین در ایران». نشریه مطالعات ایرانی. شماره ۱۵، صص ۲۱۵ تا ۲۲۴.
- ۱۵- قدیمی قیداری، عباس. (۱۳۹۱). «تاریخ‌نویسی باستان‌گرا و ناسیونالیستی در ایران عصر قاجار». مطالعات تاریخ ایران اسلامی. شماره اول، صص ۷۵-۹۴.
- ۱۶- قزلسفلی، محمد تقی و نگین نوریان دهکردی. (۱۳۹۲). «میرزا آقاخان کرمانی و نقد سنت». پژوهشنامه علوم سیاسی. شماره ۳۱، صص ۹۹-۱۳۲.

- ۱۷- کافی، غلامرضا. (۱۴۰۰). «پیشنهادی برای رج‌بندی گروه - مؤلفه‌های ادبیات پایداری». نشریه ادبیات پایداری. شماره ۲۴، صص، ۱۳۷-۱۶۷.
- ۱۸- کرمانی، میرزا آقاخان و احمد بن ملا حافظ کرمانی. (۱۳۹۷). **سالارنامه**. به تصحیح، مقدمه و تعلیقات حمیدرضا خوارزمی و وحید قنبری نیز. تهران: نشر تاریخ ایران.
- ۱۹- کرمانی، میرزا آقاخان. (۱۳۴۰ق). **تکوین و تشریح**. نسخه خطی به شماره ثبت ۲۱۰۴۵۹، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- ۲۰- کرمانی، میرزا آقاخان. (۲۰۰۰م). **سه مکتوب**. به کوشش و ویراسته بهرام چوبین. آلمان: نیما.
- ۲۱- کرمانی، میرزا آقاخان. (۱۳۸۷). **آئینه اسکندری (تاریخ ایران از زمان ما قبل تاریخ تا رحلت حضرت ختمی مرتبت)**. مقدمه و تحقیق علی اصغر حقدار. تهران: چشمه.
- ۲۲- کرمانی، میرزا آقاخان. (بی تا). **هفتاد و دو ملت**. تالیف و ترجمه میرزا محمدخان بهادر. بی جا.
- ۲۳- کرمانی، میرزا آقاخان. (بی تا). **صدخطابه**. ویراسته محمدجعفر محجوب. بی جا: شرکت کتاب.
- ۲۴- کرمانی، میرزا آقاخان. (۱۳۸۷). **نامه‌ی باستان** به کوشش علی عبداللهی نیا. کرمان: مرکز کرمان شناسی.
- ۲۵- ناطق، هما. (۲۵۳۷). **از ماست که بر ماست**. تهران: آگاه.